

باغستان سنتی قزوین

لبه شهری با طبیعتی کارآمد

چکیده | لبه شهری قزوین، از طبیعتی مصنوعی شکل یافته و گونه‌ای تاریخی از لبه طبیعی شهر است. طبیعتی دست‌ساخت انسان، به نام باغستان سنتی قزوین که ریشه در هزاره‌های تاریخ ایران دارد. باغستان سنتی ارتباطی چندلایه با شهر دارد ولی رویاروی کالبدی آن با قزوین در لبه شهر شکل می‌گیرد. جستار حاضر بر آن است با بررسی و تحلیل ویژگی‌های باغستان سنتی قزوین، گوشه‌ای از عمق کارایی یک نمونه منحصر به فرد ایرانی را، برای لبه‌ی شهری مطلوب معرفی نماید. روش تحقیق در شناخت موضوع تحقیق تفسیری-تاریخی بوده و از طریق روش پدیدارشناسانه ویژگی‌های موضوع تحقیق مورد کنکاش و تحلیل قرار گرفته و سپس جمع‌بندی شده است. در نگاه نخست موضوع لبه شهری، چالشی فرمال به نظر می‌آید ولی متأثر از لایه‌های متنوع شهری است. کارکردهای لبه شهر، تأثیر زیادی در پایداری و شکل آن دارد؛ از این رو چالش اصلی در پژوهش پیش رو ریشه‌یابی کارکردهای لبه تاریخی شهر قزوین است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کارکرد اصلی باغستان تأمین ضرورت‌های شهری قزوین در اعصار مختلف بوده است. تأمین شرایط پایدار برای شهر، توسط مهار ناملایمت‌های طبیعی مانند سیل، بادهای مزاحم، کم‌آبی و ایجاد بستر مناسب، برای تأمین آب و معیشت شهروندان حتی ایجاد بستر ویژگی‌های اجتماعی- فرهنگی از جمله کارکردهای باغستان قزوین به‌عنوان لبه شهر قزوین با طبیعت بیرون است.

واژگان کلیدی | باغستان سنتی، قزوین، شهر، پایداری، لبه شهر.

احسان دیزانی
گروه مرمت و احیای بناها و
بافت‌های تاریخی، پردیس هنرهای
زیبا، دانشگاه تهران.

dizani.ehsan@gmail.com

تصاویر ۲، ۱ و ۳: فصول مختلف سال در باغستان سنتی قزوین از انتهای یکی از کوچه‌های لبه قسمت شرقی شهر. عکس: نگارنده، زمستان ۹۵ و بهار ۹۶.

مقدمه | سازگاری اقلیمی، اساس شکل‌گیری شهرها است. گرچه دشت قزوین سابقه‌ای نه‌هزارساله در میزبانی انسان یکجانشین در دل خود دارد، ولی همیشه چالش ناسازگاری‌های اقلیمی برای ایجاد سکونتگاهی پایدار در آن وجود داشته است. وجود بادهای مزاحم و خشک کویری از جنوب دشت قزوین، نبود رودخانه‌های دائمی، بارندگی‌هایی که به دلیل شیب طبیعی زمین در آن سیل به راه می‌اندازد، از جمله دشواری‌های اقلیم این سرزمین است. انسان متمدن برای بقای خود راه‌هایی کشف می‌کند تا نخست از آسیب‌های طبیعت در امان بماند، سپس آن را به خدمت خود درآورد. قرآن کریم می‌فرماید: «الم تروا ان الله سخر لکم ما فی السموات و ما فی الارض (آیا ندیدید که خداوند هر آنچه در آسمان‌ها و زمین است را به تسخیر شما درآورد؟)» (قرآن کریم، ۱۳۹۰: ۴۱۳). جدال با طبیعت و مهار کردن آن در دشت قزوین، برای انسان یکجانشین گرچه بیش از هفت هزار سال طول می‌کشد ولی نتیجه‌اش ایجاد تمدنی پایدار به نام شهر قزوین است. باتدبیر انسان یکجانشین، طبیعت ناآرام برای زندگی انسان، به طبیعتی اهلی، برای ماندگاری انسان تبدیل می‌شود. به دیگر سخن راهکار اصلی انسان یکجانشین در دشت قزوین بهره‌گیری از خود طبیعت برای رام کردن طبیعت بود؛ از نمونه‌های منحصر به فرد این‌گونه اقدامات، ایجاد باغستان سنتی قزوین بود؛ طبیعتی مصنوع که برای پایداری شهر قزوین ایجاد شده است و تا امروز این نقش حیاتی را باوجود ناملایماتی شهری ادامه می‌دهد (تصاویر ۱، ۲ و ۳).

فرضیه | لبه طبیعی شهری قزوین، به دلیل تأمین بخشی از نیازهای حیاتی شهر پایدار شده است.

باغستان و تاریخ

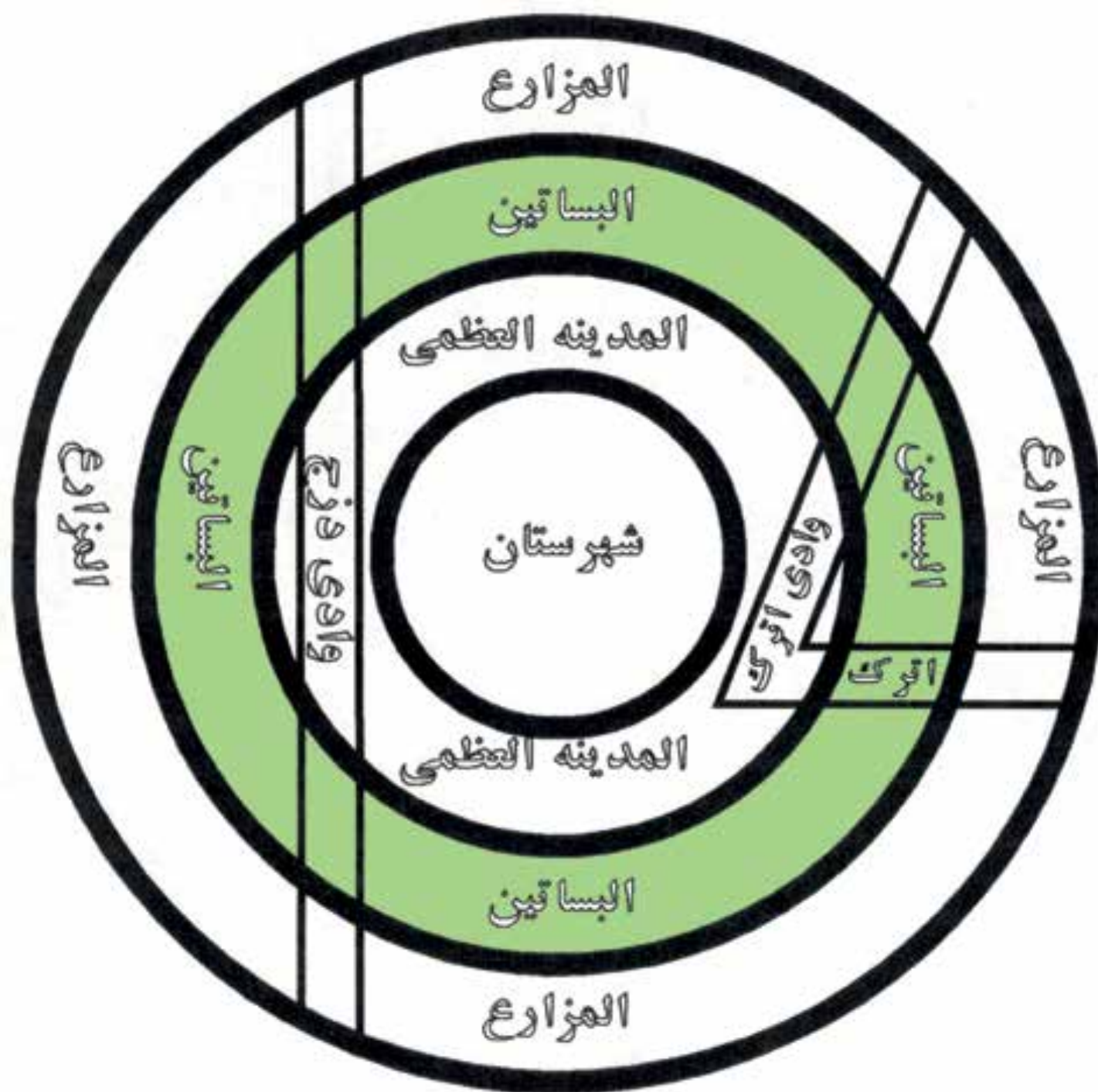
از دیدگاه منابع مکتوب تاریخی از قرن چهارم هجری قمری «ابن حوقل» در «صورة الارض» و یا «ناصرخسرو» در سفرنامه‌اش در قرن پنجم ه. ق توصیفات از باغستان قزوین داده‌اند. ولیکن در قرن هفتم ه. ق. «زکریا محمد بن محمود قزوینی» در کتاب «آثار البلاد و اخبار العباد» علاوه بر توصیف قزوین و باغستان آن، نقشه شهر را نیز ترسیم شده است (تصویر ۴). «آن مدینه [قزوین] دو آبادانی دارد، یکی در وسط دیگری، مدینه صغری را که محاط است به مدینه

باغستان و آب

راهکار باستانی در مهار و بهره‌گیری از طبیعت در شهر قزوین، باغستان سنتی است. راه‌حلی که برگرفته شده از دلایل اصلی یکجانشین شدن انسان بوده که همان کشت و زرع است. محل زندگی شهروندان توسط مزارع و باغات محصور شده به طوری که باغستان حاشیه امنی برای شهروندان، از بلایای طبیعی به وجود آورده است. سیلاب بعد از بارندگی‌های مستمر در شیب طبیعی دشت قزوین ابتدا به مزارع می‌رسد و به‌طور معمول در صورت حجم زیاد سیلاب از مزارع گذشته و به باغات می‌رسد، و باغستان دارای راهکاری مناسب برای ساکن نمودن سیل است. راهکار باغستان در نوع استفاده از زمین و کرت‌بندی

دیگر شهرستان گویند، و آن قلعه‌ای دارد محیط، و ابواب مدینه کبری بر دور آن واقع است، و آن را نیز قلعه و دره‌ایی است، و نخلستان و باغات بر دور مدینه کبری است و محیط آن از هر طرف و مزارع شهر محیط بساتین [باغستان سنتی] است» (القزوینی، ۱۳۷۳، ۲۱۷-۲۱۶).

در دوره‌های بعد نیز در اغلب متون تاریخی توجه به باغستان سنتی دیده می‌شود. امروزه باغستان از شکل حلقوی خارج شده و شکل نعل اسبی به خود گرفته است (تصویر ۵). چراکه در دوران معاصر به دلیل گسترش شهر به سمت شمال، باغستان در قسمت شمالی جای خود را به کالبد شهری داده است ولیکن خوشبختانه باغستان در قسمت‌های شرقی و غربی و به‌ویژه جنوبی به حیات خود ادامه می‌دهد (تصویر ۶).

تصویر ۴: نقشه شهر قزوین در قرن هفتم که باغستان سنتی، با عنوان «البساتین» لبه طبیعی شهر را تشکیل می‌داده است. مأخذ: القزوینی، ۱۳۷۳: ۱۲۷.

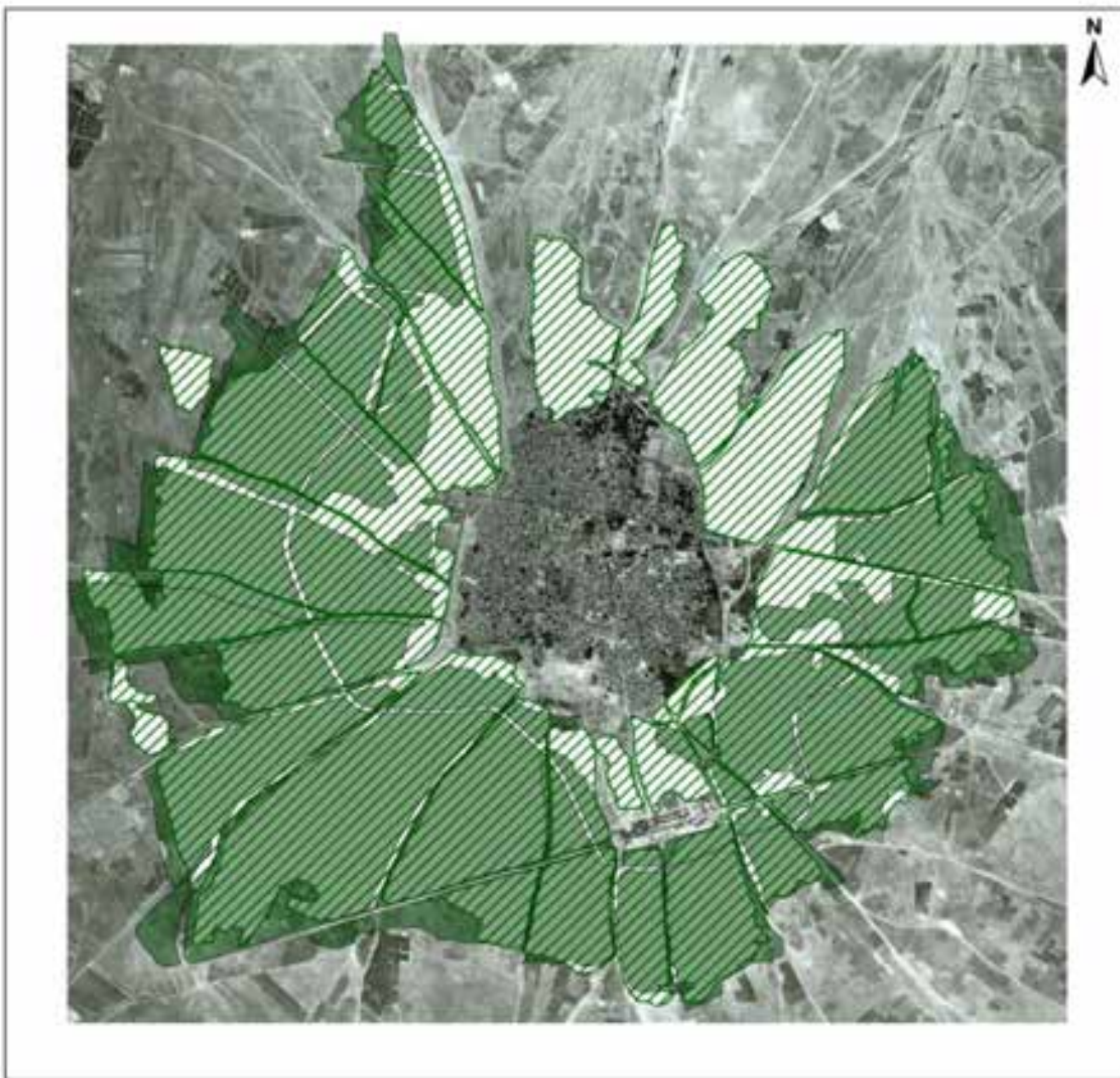
باغستان سنتی قزوین

تصویر ۵: عکس هوایی قزوین که شکل نعل اسبی باغستان را در دوران معاصر نشان می‌دهد.
مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور.

قطعات آن است. خاک‌ریزی لب کرت‌ها در باغ‌های باغستان در حدود یا بیشتر از نیم‌تنه انسان معمولی است و قطعات با توجه به شیب طبیعی زمین در ارتفاع‌های متنوعی قرار گرفته است (تصویر ۷).

سیلاب با رسیدن به هر یک از این قطعات، آن‌ها را پر نموده به قطعه دیگر سرازیر می‌شود. سطح باغستان قبل از دوره‌ی معاصر تقریباً بیش از پنج برابر سطح شهر بوده است و با شکل حلقوی‌اش، شهر را در دل خود داشت. از این رو سیلاب‌ها از هر جهت شهر، توسط باغستان مهار شده و در طی تاریخ دوهزارساله شهر قزوین انگشت‌شمار بوده‌اند. سیلاب‌هایی که بتوانند از حصار طبیعی شهر بگذرند. باغستان فقط حصار طبیعی شهر برای سیلاب نیست؛ راه‌حل

طرح توسعه راهبردی شهر قزوین		راهنما وضع کنونی باغات باغات در سال ۱۳۳۳	
مهندسین مشاور شارستان			
شماره نقشه ۷	عنوان نقشه: روند تغییر مساحت باغات از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۴۴		

تصویر ۶: روند تغییر مساحت باغات از سال ۱۳۳۳ تا ۱۳۸۰.
مأخذ: مهندسین مشاور شارستان، ۱۳۸۸: ۱۰۳.

تصویر ۷: نوع استفاده از زمین و کرت بندی قطعات در گوشه‌ای از باغستان سنتی.
عکس: عرفان دادخواه، ۱۳۹۰.

بادهای مزاحم قرار نگیرند. «در مجموعه زاغه حدود ۲۱ خانه به‌دست‌آمده است. جهت طولی این خانه‌های مستطیل شکل در نقشه، شمال شرقی به جنوب شرقی و یا بالعکس است. انتخاب این جهت با توجه به جهت بادهای دائمی راز و مه (باد راز باد گرم کویری و باد مه باد سرد) دشت قزوین بوده. در اینجا عرض خانه‌ها در مقابل باد قرار می‌گرفته که دارای سطح کمتری بوده‌اند. این جهت مانع نفوذ بادهای یادشده می‌شد» (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۶۶). راهکار باغستان سنتی قزوین در مهار بادها با خانه‌های تپه زاغه متفاوت است. باغستان با محاط نمودن شهر قزوین در دل خود، گردوغبار، سرعت و خشکی باد راز (باد گرم کویری) را مهار نموده و آن را تبدیل به نسیمی ملایم و لطیف برای شهر می‌نماید. باغستان در فصل وزش باد مه (باد سرد) نیز باعث گرفتن سرعت و سوز آن در نتیجه ملایمت وزش آن به شهر می‌شود.

تمدن ساز باغستان به کمک حفظ مهم‌ترین عامل حیات انسان نیز می‌آید. دشت قزوین رودخانه‌های دائمی ندارد و همچنین مقدار بارش سالیانه کم در آن است. باغستان و مزارع اطراف با سطحی وسیع، عهده‌دار آبخیزداری و حفظ سفره‌های زیرزمینی آب هستند. باغستان که مانع سیل است همان سیلاب را، ذخیره روزهای کم‌آبی شهر می‌سازد. نظام پیشرفته آبرسانی توسط قنات‌ها در شهر قزوین وابسته به همین عملکرد آبی باغستان بوده است (تصویر ۸).

باغستان و باد

از دیرباز انسان یکجانشین به دنبال راه‌حلی برای مقابله با بادهای مزاحم دشت قزوین بوده است. به‌طوری‌که جهت‌گیری خانه‌ها در تپه زاغه (مربوط به اواخر هزاره هشتم پیش از میلاد) به‌گونه‌ای است که ورودی‌های آن در مقابل

تصویر ۸: باغستان سنتی قزوین و مهار سیلاب و ذخیره آن برای روزهای کم‌آبی.
مأخذ: www.kojaro.com.

باغستان و فرهنگ

باغستان مبنای بسیاری از تعاملات فرهنگی و اجتماعی در طی زمان بوده است. از مدیریت مردمی نوع تقسیم آب گرفته تا ادبیات مخصوص باغداران و جشن‌هایی که همه‌ساله مردم شهر را به باغستان می‌کشاند. جشن‌های باستانی که تا به امروز نیز باقی‌مانده و جلوه تمدنی نقش باغستان در پایداری سنت‌هاست. مراسم «پنجاه بدر» که ریشه در باستان دارد در بیستمین روز اردیبهشت‌ماه و یا پنجاهمین روز بهار، جهت طلب باران در محل «مصلاهی باغستان» برای طلب باران توسط مردم شهر برپا می‌شود. سپس مردم در کنار خانواده در باغستان بعدازظهر بهاری را سپری می‌نمایند. مراسم مذکور نمونه‌ای بارز از ویژگی‌های اجتماعی باغستان سنتی است که خوشبختانه تا به امروز باقی‌مانده است (تصویر ۹).

باغستان و اقتصاد

بدیهی است که زراعت و باغداری توسط انسان‌ها به‌منظور تأمین غذا و معیشت آن‌ها از گذشته‌های دور انجام می‌شده است. اقتصاد باغستان سنتی قزوین نیز از این قاعده جدا نبوده ولی تأثیرات آن بر شهر قزوین قابل توجه است. شهر قزوین به دلیل ویژگی‌های جغرافیایی، سیاسی، فرهنگی و ... نشیب و فرازهای فراوانی در طول تاریخ خود داشته است؛ از قرارگیری در میان دو دیوار طبیعی البرز و زاگرس، که آن را تبدیل به نقطه سوق‌الجیشی در راه‌های فلات ایران نموده و باعث رونق تجارت در آن بوده است، گرفته تا پایتختی صفوی و ... که تحولات فراوان شهری را در پی داشته است. تأثیرات هرکدام از این نشیب و فرازها می‌توانسته شهر قزوین را مانند همسایه جوانش شهر سلطانیه دوره ایلخانی در هر گوشه از تاریخ دچار رکود و نابودی نماید. اینجاست که نقش تأمین غذا و معیشتی که باغستان برای

تصویر ۹: حضور مردم شهر در مراسم پنجاه بدر در باغستان سنتی قزوین.
عکس: مهدی مجتهد، ۱۳۹۱.

فرآیندهای خاک‌زایی، جذب آلاینده‌ها، نگهداشت و ذخیره آب، کنترل سیلاب، زیبایی دید و منظر و ارزش‌هایی چون ارزش تفریحی، ارزش زیستگاهی، ارزش وجودی، ارزش انتخاب و ارزش میراثی، و امکان محاسبه تمایل به پرداخت افراد برای بهره‌مندی از این خدمات و ارزش‌ها، می‌تواند ارزش واقعی این باغات را نمایان ساخته و در تحلیل هزینه و منفعت مانع از تغییر کاربری و نابودی باغات گردد. بر اساس تحقیقاتی که مشاور شارستان در سال ۱۳۸۸ انجام داده است، ارزش سالانه هشت خدمت اکوسیستمی باغستان سنتی قزوین معادل ۵/۵۴۶/۸۴۰ ریال در هر هکتار و ۱/۳۸۶/۷۱۰ هزار تومان برای کل باغات سنتی در سال است (مهندسین مشاور شارستان و اوربان سولوشنز، ۱۳۸۸: ۴۰).

باغستان و حصار

گرچه شهر تاریخی قزوین در طول تاریخ دارای حصار و بارو بوده ولی این حصار و بارو محدودکننده باغستان نبوده است. چراکه در دوره‌های مختلف بارها باغستان در درون حصار

شهر داشته پرنگ می‌شود، هنگامی که شهر در جریان آسیب سیاسی-اقتصادی و یا حتی طبیعی، منابع اقتصادی خود را از دست‌رفته می‌بیند. چراکه حجم وسیعی از ساکنان شهر به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به لحاظ معیشتی وابسته به باغستان بوده و همواره در این شهر از مزایای باغستان بهره می‌برده‌اند، و در شرایط رکود اقتصاد شهری به هر دلیلی، حداقل تأمین غذا و معیشت برای قسمت عمده‌ای از شهروندان وجود داشته است.

ارزش‌های غیر بازاری باغات سنتی قزوین

یکی از مشکلات موجود در رابطه با باغات سنتی قزوین، عدم محاسبه و منظور نمودن کارکردهای غیر بازاری و ارزش‌های غیراقتصادی این باغات است، چراکه آنچه امروزه به‌عنوان منافع ناشی از این باغات به چشم می‌خورد تنها ارزش محصول آن‌ها است، حال آنکه وجود کارکردهایی چون تولید اکسیژن، جذب دی‌اکسید کربن، تعدیل اقلیم و متوازن نمودن دمای هوا، ممانعت از فرسایش خاک، تشدید

و با طی زمان، سخت فضاهاى شهری متروکه شده و سطح شهر کاهش می‌یابد. این در حالی است که حدود حصار شهر در دوره قبل و بعد از صفوی تغییر مکان محسوسى ندارد؛ اینجاست که باغستان در نقش نرم فضای شهری در دوران گسترش سخت فضاهاى شهری عقب‌نشینی، و در دوران کاهش سطح کالبدی شهر به درون حصار می‌آید.

آن است. باغستان دارای اقتصاد خودیار و غیر وابسته به حاکمیت بوده و همواره به‌عنوان مجموعه‌ای مستقل تلقی شده و دارای مدیریت مردمی بوده است. معیشت شهروندان از دلایل پایایی باغستان بوده است و همواره وقتی منابع دیگر اقتصادی شهر دچار رکود می‌شده است، باغستان محل اتکای اقتصادی شهر بوده است؛ به دیگر سخن قحطی بلندمدت در این شهر به لطف باغستان سنتی، بی‌معنی است.

طبیعت مصنوع ایجادشده در لبه شهری قزوین، همراه با رفع ناسازگاری‌های اقلیمی و حفاظت و تجدید منابع حیاتی شهر، عمق کارکردی ویژگی‌های باغستان سنتی است. تجربه‌ی باغستان سنتی قزوین گونه‌ای موفق از لبه‌ی طبیعی شهر را مطرح می‌سازد که نتیجه این طبیعت اهلی شده برای قزوین و لبه طبیعی آن، پایداری بوده است.

شکل می‌گرفته و با توسعه کالبدی شهر جای خود را به فضاهاى شهری می‌داده است؛ برای نمونه با پایتختی قزوین در دوره صفوی، شهر با افزایش محسوس جمعیت روبه‌رو می‌شود و به طبع کالبد آن گسترش می‌یابد. با پایتخت شدن شهر و گسترش آن، دروازه‌ها و حصارهای آن به عقب رانده شد (منصوری و دیزانی، ۱۳۹۵: ۹۰) و با انتقال پایتخت به اصفهان شهر دچار رکود شده و جمعیت آن کاسته شد

نتیجه‌گیری | باغستان سنتی قزوین، تجربه ایجاد طبیعتی کارآمد در لبه شهری است. اثبات کارآمدی آن در ماندگاری باغستان و شهر قزوین در طی قرون متمادی است. باغستان نرم فضایی است که در مقابل سخت فضای کالبد شهر قزوین همواره منعطف بوده است. باغستان لبه‌ای طبیعی از شهر است که در مقابل رشد شهر عقب‌نشینی می‌نماید و در دوران رکود سخت فضاهاى متروکه شهری، به‌جای خود بازمی‌گردد؛ از این رو در شهر قزوین نقش اساسی تعریف لبه شهر در اختیار باغستان سنتی بوده است.

مطالعات این نوشتار نشان داد، مهار ناسازگاری‌های اقلیمی از قبیل سیل، بادهای مزاحم، کم‌آبی و بهره‌برداری از موانع طبیعی برای رشد و توسعه‌ی شهری از قبیل سیلاب برای تأمین آب، تبدیل بادهای مزاحم به بادهای ملایم و فرح‌بخش از جمله تأثیرات اقلیمی باغستان است. از دیگر ویژگی‌های باغستان، شکل‌گیری تعاملات اجتماعی و فرهنگی در بستر

فهرست منابع

- القزوينی، زکریا بن محمد بن محمود. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد (ترجمه محمد مراد بن عبدالرحمن). تصحیح سید محمد شاهرادی. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- مهندسین مشاور شارستان و اوربان سولوشنز. (۱۳۸۸). گزارش نهایی راهبرد توسعه شهری قزوین (جمع‌بندی و تلخیص). قزوین: وزارت مسکن و شهرسازی، مدیریت طرح بهسازی شهری و اصلاحات بخش مسکن.
- قرآن کریم. (۱۳۹۰). سوره مبارکه لقمان، آیه بیست، چاپ دوم. قم: انتشارات اسوه.
- ملک شهمیرزادی، صادق. (۱۳۶۶). تپه زاغه: تحلیلی اجمالی از عملکرد منازل مسکونی. مجله باستان‌شناسی و تاریخ ۱ (۱): ۲-۱۲.
- منصوری، سید امیر و دیزانی، احسان. (۱۳۹۵). سازمان فضایی شهر قزوین از ابتدا تا دوران معاصر. تهران: انتشارات پژوهشکده نظر.